

I. H.

Pasternak, A.

RESPONSIBLE CITIZENS, IRRESPONSIBLE STATES: SHOULD
CITIZENS PAY FOR THEIR STATES' WRONGDOINGS?

Oxford University Press, 2021

<https://doi.org/10.61095/815-0047-2026-1-314-323>

Нават сціслага пераказу дастаткова, каб патлумачыць і маю цікаўленасць у кнізе, і маё жаданне падзяліцца ўражаннямі ад яе з чытачом часопіса. Авія Пастэрнак не толькі аналізуе «гарачую» для нашага кантэксту тэму калектыўнай адказнасці, але і абірае ў якасці асноўнага аб'екта тое яе ўвасабленне, якое і ўзвірыла ўсходнееўрапейскую публічную прастору: наколькі насельніцтва краіны адказнае за ейныя палітычныя «ўчынкi», і ці можа быць апраўданая з пункту гледжання этыкі практыка, калі цяжар выпраўлення злачынстваў дзяржавы падае на плечы яе грамадзянаў? Нават тых, хто не ўдзельнічаў у спрычыненні шкоды або актыўна з ёю не пагаджаўся і ў меру сваіх сілаў пратэставаў? Болей за тое, у якасці асноўнага прыкладу аўтарка выбірае ваенныя рэпарацыі, спагнаныя з краіны-агрэсара. Бадай, немагчыма знайсці разважанняў болей блізкіх да тых, якімі аруплены ўсходнееўрапейскія інтэлектуалы апошнім часам, і фактычна толькі год выдання (2021) тлумачыць, чаму сярод разгляданых прыкладаў не фігуруе расійскі кейс¹.

У той жа час адказы, якія чытач знойдзе ў Пастэрнак, наўрад ці прыйдуцца да густу большасці ўвязаных у спрэчку ўсходнееўрапейскіх інтэлектуалаў. З аднаго боку, аўтарка прызнае наяўнасць

1 Сама Пастэрнак найчасцей спасылаецца на пяць прыкладаў: рэпарацыі ахвярам нацыстаў з боку ФРГ, кампенсацыі Кувейту з боку Ірана, выплаты Чылі ахвярам рэжыму Піначэта, кампенсацыі Канады для прадстаўнікоў карэннага насельніцтва, і — ніколі не сплачаныя, але, па меркаванні аўтаркі, палітычна патрэбныя і этычна апраўданыя — рэпарацыі ЗША за ваеннае ўварванне ў Ірак.

калектыўнай адказнасці, дакладней — адказнасці калектыву, і разглядае дзяржавы ў якасці інстытуалізаваных маральных агентаў, падлеглых этычнаму асуджэнню, і лічыць, што, прынамсі, у некаторых выпадках на грамадзянаў краіны апраўдана накладаць цяжар кампенсацыі за правіны іхнай краіны. З другога боку, гэту выснову яна нюансуе шэрагам умоваў і агаворак, якія фактычна вылучаюць выпадак сённяшняй Расійскай Федэрацыі (або Рэспублікі Беларусь) з шэрагу этычна-легітымных аб'ектаў рэпарацыйных патрабаванняў.

Аўтарка пачынае свой аналіз і не раз спасылаецца ў далейшым на характэрны канфлікт між нашымі этычнымі інтуіцыямі, з аднаго боку, і як штодзённымі, так і палітычнымі (у т. л. міжнароднымі) практыкамі — з другога. Першыя кажучь: вінаваціць людзей, безадносна іх сапраўднага ўдзелу ў злачынстве і фактычнай ролі ў спрычыненні шкоды, па факце іхнага грамадзянства, якое яны найчасцей не выбіралі, — неабгрунтавана, калі не наўпрост амаральна. З другога боку, мы не толькі штодня вінавацім тыя або іншыя сацыяльныя супольнасці, але і міжнароднае права і дзейнасць адпаведных інстытутаў грунтуюцца на пакаранні дзяржаваў як самастойных актараў і патрабуюць спагнання адпаведных кампенсацый з іхнага насельніцтва. Наколькі такая супярэчнасць ёсць трагічнай, але непазбежнай дыхатаміяй нашых перакананняў і практыкі, або яна можа быць развязаная з дапамогай канцэптualaнага аналізу? Па меркаванні Пастэрнак, слушна апошняе: канфлікт этыкі і рэчаіснасці ў дадзеным выпадку толькі ўяўны і ёсць вынікам непаслядоўнага размежавання паняццяў і няслушнага дэдуктыўнага разгортвання нашых інтуіцыяў. Існае на сёння міжнародная практыка, каб адпавядаць паслядоўнай маральнай пазіцыі, патрабуе не суцэльнага этычнага асуджэння, але некаторых карэктываў.

Па-першае, неабходна разрозніць паняцці віны і адказнасці. Апошняе прадугледжвае, што на агента — крыніцу маральнай шкоды накладаецца пэўны абавязак, які ён нясе перад ахвярай. Гэта абавязак выпраўлення шкоды, кампенсацыі ахвяры і дзеянняў, скіраваных на прадухіленне паўтору падобнага. Адказнасць, такім чынам, скіраваная ў будучыню і звязаная з аднаўленчай дэанталогіяй, «віна» жае пра мінулае і псіхалагічныя станы (знарочнасць учынку), якія робяць агента легітымным аб'ектам асуджэння. Паняцці віны і адказнасці раздзяляюць дзве розныя оптыкі і два розныя пытанні: у выпадку першай нас цікавіць, каго мы маем права вініць, у выпадку другой — якіх учынкаў мы маем права чакаць ад сябе і іншых. Адказнасць жае не пра тое, за што трэба ганіць іншых або супраць чаго трэба шукаць аргументаў аб уласнай

недатычнасці, але аб (дэанталагічных) матывах будучых дзеянняў. Нягледзячы на іхную пераблытанасць у штодзённым маральным дыскурсе, прызнанне адказнасці не азначае аўтаматычнага прызнання віны. Адпаведна, нават калі мы прызнаем грамадзянаў адказнымі за злачынствы дзяржавы, гэта не азначае прызнання іхнай віны ў такіх злачынствах.

Па-другое, агенты маральных учынкаў, падлеглыя — у выпадку іхнай шкоднасці — адказнасці, могуць быць рознымі. Ці, прынамсі, такога меркавання прытрымліваецца ўсё большая частка прадстаўнікоў аналітычнай этыкі. Апошняя пачыналася колісь як паслядоўны і безапеляцыйны метадалагічны і нарматыўны індывідуалізм (чалыцамі маральнай супольнасці могуць быць толькі і вылучна індывіды; адзіна апелюючы да індывідаў, этыка можа быць канцэптуальна паслядоўнай), але ў апошнія дзесяцігоддзі ў ёй усё большую папулярнасць заваёўвае ідэя: прынамсі, некаторыя з сацыяльных групаў і калектываў могуць быць адметнымі і самастойнымі маральнымі агентамі.

Варта падкрэсліць: сама паслядоўна асэнсаваная ідэя калектывнай адказнасці прадугледжвае — яна не распаўсюджваецца аўтаматычна на ўсіх уваходных у калектыв індывідаў. Калі б адказнасць калектыву складалася з проста сумы паасобных адказнасцяў ягоных чальцоў, то этычны халізм нічым бы не адрозніваўся ад этычнага індывідуалізму: размова пра адказнасць таго ці іншага калектыву азначала б проста часовую абрэвіятуру, скарачэнне для паслядоўнага пераліку правінаў усіх уваходных у яго.

Сама ідэя калектывнай адказнасці змяшчае ў сабе: непасрэдна вінаватым у спрычынненні шкоды ёсць калектыв як такі, сацыяльнае цэлае, пры гэтым некаторыя ягоныя чальцы маглі не толькі не прымаць удзел у правіне і не ўхваляць яе, але, да прыкладу, наогул не ведаць аб яе здзяйсненні. Такіх бязвінных можа быць большасць — у выпадку, калі рашэнне аб учынку, насуперак меркаванням большасці, прымала фармальнае кіраўніцтва групы. Імаверная і сітуацыя поўнай дысацыяцыі: адказным у злачынстве прызнаецца калектыв як сацыяльнае цэлае, пры гэтым у ім не правінны ніводзін з яго чальцоў.

Праблему маральнай агентнасці калектываў і іхнай адказнасці прынята зводзіць да пытання магчымасці прэдыкацыі ім рэпрэзентатыўных станаў: мы можам лічыць аб'ектам этычнай ацэнкі толькі тое (таго), чаму можна прыпісаць асобныя матывы, намеры, перакананні і рацыянальнасць. Менавіта наўмыснасць паводзінаў робіць іх дзеяннем і магчымым аб'ектам этычнай ацэнкі, якая, у сваю чаргу, прадугледжвае, што першасныя рацыі могуць быць зменены пад уплывам вонкавага меркавання: што калектыв як сацыяльнае

цэлае адгукаецца на ацэнку сваіх учынкаў і прымае такую да ведама ў сваіх далейшых паводзінах (25).

Пастэрнак спасылаецца на тэорыю Пітэра Фрэнча (Peter A. French). Апошні прапанаваў вылучаць сярод сацыяльных групаў іх асобную разнавіднасць — карпарацыі. Для апошніх уласцівы ўнутраная структура і працэдуры прыняцця калектыўных рашэнняў, нарматыўныя стандарты паводзінаў індывідаў і прадпісаная сукупнасць роляў і акрэсленых паўнамоцтваў іхных чальцоў — гэтыя рысы, па меркаванні Фрэнча, робяць калектывы легітымным аб'ектам этычнай ацэнкі і магчымых прэдыкацый адказнасці. Сваю задачу Пастэрнак бачыць у тым, каб давесці: дзяржава — адзін з канкрэтных відаў «карпарацыяў». Яна згадвае такія характэрныя для многіх сучасных палітычных рэжымаў рысы, як наяўнасць канстытуцыі, сістэму стрымак і процівагаў, інстытуты галасавання і рэфэрэндуму, наяўнасць сілавога апарату (і, адпаведна, прымусу грамадзянаў да канформнасці) і ідэалогіі — усё гэта дазваляе казаць аб тым, што рацыянальнасць, уласцівая дзеянням дзяржавы, адасабляецца і адрозніваецца ад развагаў яе грамадзянаў або кіруючых асобаў (23).

Але паслядоўнае разрозненне дзеяў, рацыянальнасці і адказнасці дзяржавы і яе грамадзянаў, неабходнае для канцэптуалізацыі першай у якасці асобнага маральнага актара, ператвараецца ў новую этычную праблему. Апрыёры тэзіс аб віне дзяржавы ў спрычынненні шкоды нічога не скажа нам аб адказнасці грамадзянаў: яна можа распаўсюджвацца на ўсіх, на некаторых або наогул не закранаць ніводнага (28). Адылі нельга пакараць абстрактную краіну, не закранаючы ейнае насельніцтва. Любая санкцыя за правіны дзяржавы непазбежна кладзецца цяжарам на прынамсі некаторых з яе грамадзянаў.

Зыходная праблема вяртаецца ізноў: калі спаганяць санкцыі з грамадзянаў паводле іх прыватнага ўнёску ў спрычынненне шкоды, то тэзіс аб тым, што «насамрэч» вінаватая дзяржава і караецца ўласна яна, ператвараецца ў экстравагантную, але збыткоўную метафізіку. Дапусцім, маральныя (або эканамічныя) санкцыі падаюць на чалавека як на грамадзяніна сваёй дзяржавы — у якасці прадстаўніка апошняга, а не асобнага індывіда. Але: што ў ягонай дзейнасці ёсць уласна грамадзянскім, а не прыватным? Якім чынам можна апраўдаць такое распаўсюджанне адказнасці дзяржавы на яе грамадзянаў, калі грамадзянства ў большасці выпадкаў не было іх вольным выбарам? Уласна, гэты набор этычных пытанняў і ёсць асноўным для кнігі Пастэрнак. Можна сказаць, што яе рупіць не столькі этыка-метафізічнае пытанне, наколькі шырока можна трактаваць паняцце маральнай агентнасці і ці можна

ўлучаць у яго дзяржавы (свой станоўчы адказ Пастэрнак успірае на тэорыю П. Фрэнча), колькі своеасаблівая этыка-эканамічная праблема: якім чынам адказнасць дзяржавы канвертуецца ў адказнасць яе асобных грамадзянаў, і як можна абгрунтаваць такі перанос? Найбольш агульная праблема кнігі, такім чынам, гэта размеркаванне этычных абавязкаў групы.

Дзеля развязання азначаных праблемаў Пастэрнак прапануе шэраг канцэптואльных інавацыяў. Па-першае, яна ўводзіць дыхатамію адказнасці «з адсочваннем віны» і «без адсочвання віны» (або прапарцыйнай і прапарцыйнай адказнасці). У першым выпадку цяжар маральных санкцый падае на грамадзянаў прапарцыйна іхнаму персанальнаму ўнёску ў правіну, г. зн. толькі на тых, хто так ці інакш непасрэдна ўдзельнічаў у злачыне. У другім — кладзецца роўным цяжарам на ўсіх. Першы тып прадугледжваў бы, напрыклад, што ў выпадку паваеннай Германіі сродкі кампенсацыі ахвярам трэцяга Рэйху былі б спагнаныя не з усяго насельніцтва ФРГ (як гэта мела месца ў рэчаіснасці), але былі б канфіскаваныя ў былых чальцоў нацысцкай партыі (7). Другі тып прадстаўлены акурат прыкладам рэпарацыяў, накладзеных на краіну ў цэлым.

Пастэрнак не шукае нейкай абстрактнай і вылучна этычнай аргументацыі для адказнасці «без адсочвання віны». Яна адзначае, што ў яе няма апрыёрных довадаў супраць паслядоўна індывідуалістычнага падыходу і яе сімпатыі на баку тых, хто жадаў бы прапарцыйнага размеркавання санкцыяў. Праблематычнасць такога падыходу яна бачыць у яго ўтылітарнасці. У рэальных варунках праект пошуку вінаватых, вызначэння і паслядоўнага доказу іхнай віны будзе азначаць у большасці выпадкаў празмерныя выдаткі часу і фінансавых сродкаў (34, 39). Пры гэтым неабходна ўлічваць наяўнасць ахвяраў, чые пакуты патрабуюць неадкладнай і сувымернай кампенсацыі. У такіх абставінах недыстрыбутыўная адказнасць аказваецца «найменшым злом» (44), да якога мы змушаны звяртацца дзеля прагматычных меркаванняў².

- 2 У той час як вырашальнымі Пастэрнак лічыць утылітарна-эканамічныя рацыі, яна прыводзіць і дадатковы, уласна этычны аргумент на карысць прапарцыйнага размеркавання: першая мадэль грунтуецца на катэгорыі віны (або рэтраспектыўнай адказнасці), яна звернутая ў мінулае і вылучае ўнутры дзяржавы асобную стыгматызаваную групу, якая аказваецца стымуляванай да рэсентыменту, да марнавання сілаў на самаапраўданні і папрокі іншым, замест таго, каб пачуць галасы ахвяраў і знайсці на іх годны адказ. Другая мадэль кажа аб (перспектыўнай) адказнасці, то бо звернутая ў будучыню і патрабуе ад грамадства стварэння новай, болей справядлівай структуры (38–39).

Другая і, бадай, самая істотная канцэптуальная інавацыя Пастэрнак — паняцце «свядомых грамадзян» (intentional citizens), якім уласцівы адмысловы «намер удзелу» (participatory intention). «Свядомы» грамадзянін разумее сваю імаверную ролю ў ажыццяўленні калектыўных мэтаў — пры гэтым ён можа не падзяляць тае канкрэтнае мэты, выкананнем якой аруплена дзяржава ў дадзены канкрэтны момант, дастатковая наяўнасць самой інтэнцыі ўдзельнічаць у агульнай справе.

Пастэрнак мяркуе, што мы можам і мусім разглядаць грамадзянства не проста як юрыдычную катэгорыю, але і як форму калектыўнага ўчынку (46). Фактычна грамадзянства — гэта тое, што мы робім разам, і яго можна ў пэўнай ступені разглядаць як наш агульны лёс (91). Яно прадстаўляе — лічыць Пастэрнак — прыватны выпадак канцэптуалізаванай Крыстаферам Куцам (Christopher Kutz) калектыўнай дзеі, якую ён вызначае як такую, у якой яе агенты кіруюцца падзялянымі інтэнцыямі (47). Па меркаванні аўтаркі, гэта завузка або занадта патрабавальная дэфініцыя: істотна не поўнае супадзенне інтэнцыяў і рацыяў групы і яе чальцоў, але наяўнасць у апошніх жадання зрабіць сваю частку працы. Пастэрнак прапануе мадыфікаваную мадэль, якую называе мінімалістычнай: для калектыўнага дзеяння дастаткова таго, каб кожны з яго ўдзельнікаў жадаў бы зрабіць сваю частку дзеяння, неабходную для супольнага поспеху. Такое жаданне яна называе намерам удзелу (participatory intention, 49).

Індывід свядома ўдзельнічае ў групе, калі мае намер выконваць сваю частку ў рэалізацыі агульных мэтаў або, прынамсі, разумее сваю інструментальную ролю ў дасягненні агульных вынікаў і такі ўдзел — шчыры (не змушаны і не навязаны супраць ягонай волі, 66).

Пакуль індывід выконвае сваю частку або ролю, прадпісаную калектывам, разумеючы, што тым самым ён прымае ўдзел у ажыццяўленні калектыўнай мэты, патуль яму можна прыпісаць суаўтарства ў калектыўнай дзеі.

Намер удзелу азначае, што індывід пагаджаецца садзейнічаць карпарацыі, нават ведаючы, што чыннасць апошняй можа ў некаторых выпадках прадугледжваць дзеянні, з якімі ён не згодны або нават не ведае аб іх (71).

Як піша Пастэрнак, само паняцце чалавечага дзеяння прадугледжвае, што мы цешымся выпадковымі, але шчаснымі вынікамі сваёй чыннасці і атрымліваем няславу або сплываем за дзеі з бліжэйшымі вынікамі, нават калі нас нельга ў іх непасрэдна звінаваціць (60). Свядомыя ўчынкі ёсць своеасаблівай формай закладу, дзе стаўка — атрыманне выгодаў або аплачванне незнарочных коштаў ўчынку

(60). У той жа час, калі мы абіраем дзеяць разам з іншымі, мы тым самым адмаўляемся ад часткі кантролю таго, што ўчыняць гэтыя іншыя і якім будзе супольны вынік нашай працы (61). Фактычна мы прымаем, што будзем цешыцца станоўчымі наступствамі нашага агульнага намагання і будзем разам несці цяжар адказнасці за негатыўныя вынікі.

Карыстаючыся гэтымі разважаннямі, Пастэрнак паўтарае за Майклам Уолцэрам (Michael Walzer) фармуліроўку: грамадзянства — гэта агульны лёс, і ніхто не можа пазбегнуць наступстваў благога рэжыму, нават ягоныя апаненты (41).

Менавіта праз канцэпт свядомага грамадзяніна Пастэрнак знаходзіць магчымасць адказаць на пытанне аб этычнасці недыстрыбутыўнай адказнасці. Бо ж чалавек як «свядомы грамадзянін» пагаджаецца ўдзельнічаць у агульнай справе дзяржавы, ён пакліканы прымаць удзел і ў аднаўленчых чынах, звязаных з яе правамі — то бо спрыяць узнаўленню справядлівасці і інфраструктурным зменам, якія скіраваныя на прадухіленне шкоды ў будучым. Паколькі ён або яна лічаць і бачаць сябе саўдзельнікамі сваёй краіны, пастолькі яны не проста забавязаныя (але не «вінаватыя») спрыяць аднаўленню маральнай інтэгральнасці сваёй дзяржавы, але і наўпрост зацікаўленыя ў ёй.

Наконт дадзеных разважанняў трэба адзначыць тры адметныя іх рысы. Па-першае, грамадзяніна нітуе з адказнасцю за правіны сваёй дзяржавы адмысловы тып сувязі. Гэта не фізічна-каўзальнае, але тэлеалагічнае лучво (52). Кажучы пра адказнасць грамадзяніна, мы тым самым не пастулюем ягоную непасрэдную датычнасць да здзяйснення злачынства, але ягонае «суаўтарства» ў дзяржаве, якая прызнаецца крыніцай маральнай шкоды. Калі свядомы грамадзянін у нечым «вінаваты», то толькі ў існаванні самой дзяржавы, і менавіта на гэтай падставе з яго спаганяецца кампенсацыя за ейныя правіны.

Па-другое, як і ў пытанні магчымай агентнасці дзяржавы, у адказе на праблему непарцыяльнай калектыўнай адказнасці Пастэрнак звяртаецца да інтэнцыйных станаў (або, меней тэхнічнай мовай — намераў). Грамадзянін падпадае пад абсягі паняцця калектыўнай адказнасці не дзеля, напрыклад, атрыманай ад злачыну персанальнай карысці³ ці іншых «фізічных» прычынаў, але менавіта на падставе сваіх псіхалагічных станаў. Істотная на-яўнасць добраахвотнага і рэфлексіўна ўзважанага намеру ўдзельнічаць у справах дзяржавы.

3 Гл. крытыку Пастэрнак канцэпцыі адраблення ненаўмыснай злачыннай карысці як падставы калектыўнай адказнасці (140).

Па-трэцяе, высновы Пастэрнак маюць магчымасць сваёй фальсіфікацыі і носяць рэдукцыянісцкі характар. Яны рэдукцыянісцкія, бо этычнае пытанне калектыўнай адказнасці фактычна зводзіцца да сацыяльна-псіхалагічнага факту пашыранасці адпаведных намераў удзелу ў справах сваёй дзяржавы сярод яе насельніцтва. Слушнасьць жа падобнага абгрунтавання калектыўнай адказнасці аказваецца залежнай ад таго, ці можам мы прыпісаць «свядомае» грамадзянства прынамсі большай палове насельніцтва краіны.

Асноўная працоўная гіпотэза кнігі: для сучасных дэмакратычных рэжымаў уласціва большая доля свядомых грамадзянаў, г. зн. тых, хто добраахвотна і згодна з уласнымі рацыямі пагаджаецца ўдзельнічаць у агульнай «справе» дзяржавы. Таму і пакаранне апошняй за ейныя ўнутрыпалітычныя або міжнародныя правіны, якое аднолькавым цяжарам кладзецца на ўсё насельніцтва, не з'яўляючыся цалкам вольным ад пэўных калатэральных ахвяраў, усё ж этычна апраўданае. Сярод магчымых калатэральных ахвяраў Пастэрнак згадвае: нацыянальныя меншасці з моцнымі сепаратысцкімі настроямі, прыгнечаныя сацыяльныя групы або тых, хто пазбаўлены грамадзянскіх правоў, і ў цэлым усіх, хто адчувае глыбокае адчужэнне ад дзяржавы (109–112). Адносна недэмакратычных рэжымаў — пра якія сама Пастэрнак згадвае, што яны складаюць большую палову прадстаўленых на сённяшняй палітычнай мапе свету краінаў (11), — аўтарка мяркуе, што наяўнасць механізмаў маніпуляцыі масавай свядомасцю і пагрозы палітычнага гвалту ў адносінах да апанентаў не дае магчымасці разглядаць іхнае грамадзянства як нешта самастойна і рацыянальна абранае.

Сама Пастэрнак лічыць такія абмежаванні перавагай сваёй тэорыі — менавіта тут выяўляецца яе рэвізіянізм адносна дзейснай сёння практыкі. Невідушчасць сучаснага міжнароднага права адносна механізмаў прыняцця калектыўных рашэнняў і структураў улады ёсць тым яе элементам, які варта, па меркаванні аўтаркі, змяніць.

Вяртаючыся да самой калектыўнай адказнасці грамадзянаў у правах сваёй дзяржавы, — яе этычнае абгрунтаванне Пастэрнак бачыць як «умоўнае» (*conditional justification*, 66), бо для ягонай слушнасці мусяць быць здаволены тры патрабаванні:

а) выяўленне канкрэтных вінаватых у злачынне і вызначэнне ступені іхнае правіны патрабуе празмерных выдаткаў, а недыстрыбутыўнае спагнанне кампенсацыі з насельніцтва краіны, нягледзячы на некаторыя свае невыгоды і лакальныя несправядлівасці, апраўданае ў святле карысці для ахвяраў шкоды і аднаўлення справядлівасці;

б) грамадзяне свядома ўдзельнічаюць у дзейнасці дзяржавы;

в) удзел грамадзянаў у агульнай дзяржаўнай справе шчыры (яны не змушаны да яго супраць сваёй волі).

У якасці падрахунку вернемся да асноўнага пытання: ці можна разглядаць абгрунтаванне Пастэрнак для непарапарцыйнага размеркавання адказнасці за дзяржаўныя правіны на ўсіх яе грамадзянаў у якасці слушнага і канцэптuallyна паслядоўнага? Наколькі задума такога абгрунтавання прадугледжвае (як сказана вышэй) злучэнне нашых маральных інтуіцыяў і дзейснай практыкі міжнароднага права ў адзінае кагерэнтнае цэлае, настолькі канцэптuallyную стратэгію Пастэрнак трэба прызнаць недастатковай.

Магу скарыстацца выгодамі таго, што кніга, выдадзеная некалькі год таму, ужо паспела атрымаць некаторыя водгукі. Як правіла, каментатары ў крытычнай частцы выяўляюць характэрны патэрн: калі іхнія сімпатыі і навуковыя цікавасці схіляюцца да індывідуальна-маральных праблем, яны наракаюць на тое, што аўтарка патрабуе ад грамадзян замнога. Тыя ж, хто сыходзіць з процілеглага — дзяржаўна-юрыдычнага боку, — наадварот, схільныя лічыць, што Пастэрнак чакае ад грамадзян замала.

Прывяду ў якасці ілюстрацыі дзве рэцэнзіі.

Солму Антыла (Anttila 2022) крытыкуе Пастэрнак за тое, што (а) яна не падае дакладных крытэраў, якім чынам вызначыць той момант, калі выдаткі на адсочванне канкрэтнай віны аказваюцца празмернымі ў параўнанні з законнымі патрабаваннямі ахвяраў (141); (б) сацыялагічныя дадзеныя аб пашыранасці эмацыйнай прывязанасці да сваёй краіны, на якія яна спасылаецца ў падмацаванні тэзісу аб распаўсюджанасці свядомага грамадзянства, не тоесныя рацыянальнаму разуменню і прыняццю адпаведных абавязкаў (142); (в) «свядомае грамадзянства», як яго канструюе Пастэрнак, прадугледжвае не дыхатамію (яно ёсць або яго няма), а хутчэй градыент розных прамежкавых варыянтаў, адпаведна, яно не можа быць апірышчам для аднолькавага этычнага стаўлення.

Джэф Кінг (King 2024) зыходзіць з таго, што неабходнасць, каб дзяржава мела бесперапынную юрыдычную адказнасць на працягу даўгіх адцінкаў часу, — інтэгральная частка самой функцыі дзяржаўнасці, і яе нельга рабіць залежнай ад суб'ектыўных крытэраў (616). У тэорыі ж Пастэрнак юрыдычная пераемнасць дзяржавы аказваецца фактычна залежнай ад псіхалагічных станаў яе насельніцтва. Калі Пастэрнак лічыць патрэбным вызваліць недэмакратычныя краіны ад рэпарацыйных прэтэнзіяў, ці не азначае гэта, што ім таксама нельга выдаваць крэдыты, бо іхны ўрад не мае права спаганяць іх аплату з сваіх «несвядомых» грамадзянаў, — рытарычна пытае Кінг.

Адным словам, тэорыя Пастэрнак не задаволіла ні этыкаў, ні юрыстаў. Адылі, на мой погляд, гэта не касуе яе беспярэчнай тэарэтычнай годнасці, а хутчэй сведчыць аб складанасці праблемы, якая не мае адназначных і простых адказаў.

References

- Anttila, S. (2022). Review of Avia Pasternak's *Responsible Citizens, Irresponsible States: Should Citizens Pay for Their States' Wrongdoings?* New York, NY: Oxford University Press, 2021, 248 pp. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics* 15 (1): 138–144.
- King, J. (2024). Responsible citizens of responsible states. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 27 (4): 616–623.